

Din ve Bilim
Muş Alparslan Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi Dergisi

Din ve Bilim – Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
Region and Science - Journal of Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences
e-ISSN: 2667-7717 Aralık/December 2022, 5(2): 185-201

Teşrî Değeri Açısından Sünnet'in Hac İbadetine Sağladığı Kolaylıklar
Conveniences Provided by Sunnah for Hajj Worship in Terms of Legislative Value

Abdulahkim AY

Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / PhD Student, İnönü University, Social Sciences Institute,
Department of Basic Islamic Sciences, Malatya/Türkiye
a.hakimay47@hotmail.com
ORCID: 0000-0001-9936-846X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Ekim / October 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.47145/dinbil.1185695

Bu makale, hazırlanmakta olan "Sünnet'in Teşrî Değeri Açısından Hac İle İlgili Hadislerin Değerlendirilmesi" (İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı) başlıklı doktora tezinden üretilmiştir./This article is extracted from my PhD thesis entitled "Evaluation of Hadiths Related to Hajj in Terms of the Legislative Value of Sunnah", (Ph.D. Dissertation, İnönü University, Malatya/Türkiye).

Atıf / Citation: Ay, Abdulhakim. "Teşrî Değeri Açısından Sünnet'in Hac İbadetine Sağladığı Kolaylıklar / Conveniences Provided by Sunnah for Hajj Worship in Terms of Legislative Value". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 5/2 (Aralık 2022): 185-201. doi: 10.47145/dinbil.1185695

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dinbil> | **mailto:** dinbil@alparslan.edu.tr

Telif Hakkı&Lisans / Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır./ Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Published by Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Muş, 49250 Turkey.

Öz

İnsanoğlunun yaratılış gayesi Allah'a kulluk olup bu amaçla yüce Allah, insanları bir takım ibâdetlerle mükellef kılmıştır. Kur'an'la belirlenmiş olmalarına rağmen söz konusu ibâdetlerin açıklama ve uygulamaları sünnetle ortaya konmuştur. Bu ibâdetlerin açıklama ve uygulamaları sünnet ile belirlenmiştir. Çünkü sünnet teşrî yetkisine sahip olup, Kur'an'dan sonra İslam dininin ikinci temel kaynağıdır. Bu itibarla sünnetin ibâdetler noktasında belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Kulluğun göstergesi ibâdetler insanların doğasına uygun bir şekilde vaz' edilmiş bu konuda bir aşırılık ve zorluk gösterilmemiştir. Hatta ibâdetlerle ilgili bazı kolaylıkların sağlandığı görülmektedir. Kur'an'da bu kolaylıklardan bir kısmına değinilmiş fakat ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Sünnet ise bu konuda gerekli beyanatta bulunmuş ve uygulamalı olarak da göstermiştir. Bu ibâdetler içerisinde hac ibâdetine de bazı kolaylıklar sağlanmıştır. Zira hac, belirli bir mekân ve zamanla sınırlı, diğer ibâdetleri de kapsayıcı, bir o kadar da ayrıntılı özelliğe sahiptir. Bu bağlamda sünnetin, hac ibâdetine sağladığı kolaylıklara temas edilecektir. Böylelikle sünnetin teşrî yönüne vurgu yapılarak söz konusu ibâdete ne gibi kolaylıklar sağladığı izah edilmeye çalışılacak ve ibâdetler konusundaki belirleyici yönüne değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sünnet, İbâdet, Teşrî, Hac.

Abstract

The purpose of the creation of human beings is to serve Allah, and for this purpose, Almighty Allah has made people responsible for certain kinds of worship. Although these worships were determined by the Qur'an, the explanations and practices of aforementioned worships revealed by the Sunnah. Because the Sunnah has legislative authority and is the second fundamental source of Islam after the Qur'an. In this respect, it is understood that the sunnah is decisive in terms of worship. Worships, which are indicators of servitude, have been implemented in accordance with the nature of people, and no exaggeration or difficulty has been shown in this matter. It is even observed that some conveniences regarding worship are also provided. Some of these conveniences are mentioned in the Qur'an, but detailed information is not given. Sunnah, on the other hand, has made the necessary statement on this subject and has shown it in practice. Among these worships, some conveniences were also provided for the pilgrimage worship. Because the pilgrimage is limited to a certain place and time, it also includes other worships and has an equally detailed feature. In this context, in this study, the facilities provided by the sunnah to the worship of pilgrimage will be touched upon. Thus, by emphasizing the legislative aspect of the sunnah, it will be tried to explain what kind of facilities it provides to the worship in question, and its determining aspect in terms of worship will be mentioned.

Keywords: Hadith, Sunnah, Worship, Legislative, Pilgrimage.

Giriş

İbâdetler imanın dışı yansıması olup Kur'ân ve Sünnet ile tespit edilmiş ve belirlenmişlerdir. İnsanı yeryüzünün halifesi olarak yaratan Yüce Allah ibâdetleri insanoğlunun doğasına uygun bir şekilde vaz' etmiş, bu ibâdetlerin uygulayıcısı olan Hz. Peygamber (s.a.s.) de aynı şekilde hareket etmiştir.¹

İslâm'ın ibâdet anlayışı insanların kaldıracağı boyutta yani orta yolludur. Çünkü kolaylık, İslâm'ın evrensel ilkelerinden birisidir. Nitekim Kur'ân'da; "...Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez..." (el-Bakara 2/185), "Allah, hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz..." (el-Bakara 2/286) ve "...(Allah) dinde üzerinize hiçbir güçlük yükledi..." (el-Hac 22/78) buyurularak buna işaret edilmiş ve evrensel olan İslâm dininin kolaylık dini olduğu vurgulanmıştır.

Hz. Peygamber de (s.a.s.) bu konuda; "Müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz, kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız",² "Size bir şey emrettiğimde, gücünüz yettiği oranda yerine getiriniz, bir şey

¹ Bkz. en-Nisâ 4/28; Meryem 19/97; Tâhâ 20/1-2; Kamer 54/17.

² Ebû'l-Hüseyn b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-Şahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374-75/1955-56), "Cihad", 1732; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Heysem b. Nizâr

yasakladığımda da ondan kaçınınız.”³ buyurmak suretiyle İslâm dininin insanları zor, meşakkat ve sıkıntıya sokmak için gelmediğini, insanın fitratına uygun bir şekilde olduğunu belirtmiştir.

Gündüzleri oruç tutup, geceleri de ibâdet eden, bu sebeple ailesini ihmal eden Abdullah b. Amr b. Âs’a (ö.65/684) Hz. Peygamber (s.a.s.); “Öyle yapma, bazen oruç tut bazen de tutma, bazen uyu, bazen de ibâdete kalk. Çünkü bedeninin senin üzerinde bir hakkı olduğu gibi, gözlerinin, eşinin ve ziyaretçilerin de hakkı vardır.”⁴ buyurmuştur. Bu şekilde bir uyarıda bulunan Hz. Peygamber (s.a.s.) kişinin sorumluluklarını beyan ederek, hayatın normal işleyişinin bozulmasını engellemeye çalışmıştır. Buna göre sünnetin, ibâdetleri insanın fitratına uygun bir şekilde tanzim ederek onları yüklenemeyeceği şeylerle de sorumlu tutmadığı ifade edilebilir. Bu durum aynı zamanda Hz. Peygamber’in (s.a.s.) hem teşrî yetkisini hem de eğitimci yönünü göstermesi bakımından oldukça önem arz etmektedir.

Kur’ân’da bazı ibâdetlerle ilgili olarak birtakım kolaylıklardan bahsedilmiş, bazılarında ise söz edilmemiştir. Örneğin namaz ve oruç gibi ibâdetlerle ilgili bazı kolaylıklara değinilmiştir. Namazla ilgili olarak sefere çıkıldığında⁵ ve düşman korkusu olduğunda namazın kısaltılarak kılınabileceğinden söz edilmiştir.⁶ Oruç ibâdetinde de hasta ve yolcu olanların oruçlarını ne şekilde tutacaklarından bahsedilmiştir.⁷ Sünnet ise, tüm ibâdetlerin uygulama alanı olduğu için bunların ayrıntılarının yanında bunlarla ilgili her türlü kolaylığı da beyan etmiştir. Hiç şüphesiz bu durum sünnetin teşrî yetkisinin bir sonucudur. Bu nedenle tüm ibâdetlerde olduğu gibi hacda da sağlanan kolaylıkların tamamının sünnete dayandığı ifade edilebilir.

Sünnetin hac ibâdeti konusunda sağladığı bu kolaylıkları, haccın ömürde bir defa yapılması, haccın bedel/vekâlet yoluyla yapılabilmesi, kadınların özel hallerinde de tavaf dışında diğer menâsiki yapabilecekleri, bayramın birinci günü tıraş olma, kurban kesme ve Akabe cemresine taş atma sıralamasına uymanın zorunlu olmadığı ile çocukların haccı şeklinde sıralamamız mümkündür.

1. Haccın Farz Oluşunda Sağlanan Kolaylık

İslâm dininde ibâdetler eda ediliş açısından günlük, haftalık ve yıllık şeklinde farklı zaman dilimlerine ayrılmıştır. Günlük eda edilen beş vakit namaz, haftada bir kılınan cuma namazı, yılda bir defa verilen zekât ve tutulan oruç söz konusu ibâdetlere örnek olarak verilebilir. Bunun yanında ömürde bir defa yerine getirilmesi gereken ibâdet ise hacdir. İbâdetlerin bu şekilde yapılması sünnetin sağladığı bir kolaylıktır. Hiç şüphesiz bu durum insanoğlunun sürekli bir şekilde kendisini motive etmesine yöneliktir. Haccın ömürde bir defa yapılması ile ilgili sünnetin sağladığı kolaylık şu şekilde izah edilebilir.

Kur’ân’da, haccın sadece farz olduğuna değinilmiştir. Sünnet, diğer ibâdetler gibi haccın da menâsikini belirlemiş, zorlu ve meşakkatli olduğunu göz önünde bulundurmuş ve ömürde bir defa

Temîm (Beirut: Dâru’l-Erkâm, 1999), “Edeb”, 20 (No: 4835); Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el Arnaut (Beirut: Müessesetü’r-Risâle, 1996), 32/472 (No: 19699).

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaut (Beirut: Daru’r-Risâleti’l-Alemiyeye, 2009), “Sünne”, 1 (No: 1).

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî Buhârî, *el-Câmi’u’s-Şahîh* (Dimaşk: Dâr İbn Kesîr, 2002), “Savm”, 55 (No: 1975), 56 (No: 1976), 57 (No: 1977), 58 (No: 1978), “Nikâh”, 89 (No: 5199), “Edeb”, 84 (No: 6163); Müslim, *el-Câmi’u’s-Şahîh*, “Siyâm”, 1159; Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddin (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2013), “Siyâm”, 76 (No: 2388).

⁵ “Yeryüzünde sefere çıktığımız zaman kâfirlerin sizi gafil avlamalarından korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.” en-Nisâ 4/101.

⁶ “Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırдыңın zaman onlardan bir bölük seninle beraber namaza dursun, silahlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secde ettiklerinde ötekiler arkanızda olsunlar, sonra henüz namazlarını kılmamış bulunan (bu) bölük gelip seninle namazlarını kılsınlar ve bunlar da ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar. Kâfirler isterler ki, siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil (uzak ve unutmuş) olasınız da üzerinize ansızın bir baskın yapsınlar! Eğer yağmur yüzünden bir zarar görürseniz veya hasta olursanız silahlarınızı bırakmanızda size bir günah yoktur. Yine de ihtiyat tedbirinizi alın! Allah elbette kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır.” en-Nisâ 4/102.

⁷ “İçinizden hasta veya yolcu olan, başka günlerden sayısınca tutar. Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fide yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Ama orucu tutmanız -bilerseniz- sizin için daha hayırlıdır.” el-Bakara 2/183.

yerine getirilmesinin kâfi olacağını beyan etmiştir. Konuyla ilgili Ebû Hüreyre'nin (ö.58/678) naklettiği hadis şu şekildedir; Hz. Peygamber (s.a.s.), “*أَيُّهَا النَّاسُ، قَدْ فَرَضَ اللَّهُ عَلَيْكُمُ الْحَجَّ، فَحُجُّوْا*” “Ey İnsanlar! Allah sizlere hacı farz kılmıştır bu nedenle haccediniz.” buyurarak haccın Müslümanlara farz olduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine orada bulunan Akra' b. Hâbis (ö.33/653) de; “Ey Allah'ın Resulü! Her sene mi hac yapalım?” diye sormuş ve bu soruyu üç defa tekrarlamıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.) önce sessiz kalmış, ardından şu beyanatta bulunmuştur; “Soruya ‘Evet’ diye cevap verseydim, o zaman hac size her sene vâcip olurdu. Siz de buna güç yetiremezsiniz.”⁸ Bir başka rivayette ise; “size bir şey emrettiğim zaman ondan gücünüzün yettiği kadarını yapın, bir şeyi menettiğimde ise onu derhal bırakın.”⁹ geçmektedir.

Burada Hz. Peygamber'in (s.a.s.), hac ibâdetinin zorluğuna dikkat çektiği görülmektedir. Bu nedenle böylesine zorlu ve meşakkatli bir ibâdetin de ömürde bir defa yapılması gerektiğini bildirmiştir. Zira hac, bedenen sağlıklı, maddi güce sahip kişilerce, belirli bir mekân ve zamanda yerine getirilmesi gereken bir ibâdetdir. Sünnet, haccın diğer ibâdetler gibi tekrar edilmesinin gerekmediği, ömürde bir defa yapılmasının kâfi olduğunu belirterek bu konuda kolaylık sağlamıştır.¹⁰ Bu hadisle haccın her yıl yapılmasının takdirinin Hz. Peygamber'e (s.a.s.) bırakıldığı,¹¹ onun da kolaylık ilkesini benimsediği¹² anlaşılmaktadır. Sahâbîlerin uyarılmasının nedeni ise, sünnetin getirdiği kolaylığın kalmasına yöneliktir.¹³ Bu bakımdan sünnetin teşrî yetkisine sahip olduğu vurgulanarak söz konusu kolaylığı kabul etmemeleri durumunda yeni bir hükmün ineneği¹⁴ bunun da kendilerine ağır geleceği bildirilmiştir.

Dolayısıyla kolaylığın sünnet tarafından gerçekleştirildiği ve bu konuda Kur'an'da bir hükmün bulunmadığı görülmektedir. Şüphesiz bu durum İslâm'ın kolaylık dini olduğunun apaçık bir göstergesi olmasının yanında insanların da yaratılış itibarıyla zayıf olduklarını göstermektedir. Bu nedenle sünnet, zor ve meşakkatli hac ibâdetine kolaylık sağlayarak devamlı yapılmasının insanlara zor geleceğini belirtmiştir. Hac ibâdetinin ömürde bir defa yapılmasının hikmetinin bu olduğu ifade edilmelidir. Nitekim Hz. Peygamber'in (s.a.s.), sorulan soru karşısında önce sessizliğini koruması daha sonra neden “Evet” şeklinde cevap vermediği daha iyi anlaşılmıştır. Zaten hemen akabinde Hz. Peygamber'in evet demesi durumunda böyle meşakkatli bir ibâdetin yerine getirilemeyeceği beyan edilerek sünnetin kolaylık sağladığı gösterilmiştir.

2. Haccın İfasında Sağlanan Kolaylık

İnancın pratiğe yansımaları olan ibâdetlerin çeşitli şekillerde yapılması sünnetin sağlamış olduğu kolaylıkların bir sonucudur. Çünkü sünnet, ibâdetlerin yapılmasında ve şekillenmesinde önemli bir role sahiptir. Hac ibadetinde de bunu görmekteyiz. Hac, ifrad, temettu' ve kıran olmak üzere üç farklı şekilde yapılabilmektedir.¹⁵ Hac ibâdetinin farklı şekillerde yapılmasına neden olan en önemli unsurun umre olduğu belirtilmelidir. Yani hac mevsiminde hac ile umrenin beraber yapıp yapılmaması haccın üç çeşit yapılmasında belirleyici etkindir.

⁸ Buhârî, “İ'tisam”, 2 (No: 7288); Müslim, “Hac”, 1337; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 1 (No: 1721); Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u's- Şâhîh* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2016), “Hac”, 5 (No: 813); Nesâî, “Menâsik”, 1 (No: 3586); İbn Mâce, “Menâsik”, 2 (No: 2884); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen* (Beyrut: El-Mektebetü'l-Asriyye, 2010), “Menâsik”, 4 (No: 1789).

⁹ Müslim, “Hac”, 1337.

¹⁰ Ebû'l Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id fi şerhi Şahîhi Müslim*, thk. Yahya İsmail (Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998), 4/444.

¹¹ Haydar Hatipoğlu, *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi* (İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983), 8/48.

¹² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri en-Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Şam: Dâru Takvâ, 2004), 9/1617-1618.

¹³ Ebû'l Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: er-Risale el-İlmiyye, 2020), 24/42.

¹⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 24/36.

¹⁵ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'u's-şanâ'i' fi tertibi's-Şerâ'i'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 3/152-153.

Hac, ihramla yapılan ibâdetdir. Buna göre hac mevsiminde yalnızca hacca niyet edilerek umresiz hac yapılırsa ifrad,¹⁶ hacla beraber umre yapılırsa bu hac ya temettu' ya da kıran haccı olur.¹⁷ Hac mevsiminde yapılan umre, bir ihram altında olursa kıran ayrı ihramlarla yapılırsa buna temettu' denir.¹⁸

Haccın üç farklı şekilde yapılması Hz. Peygamber'in (s.a.s.) uygulamasına dayanmaktadır. Zira İslâm dininin temel kaynağı Kur'ân'da haccın üç şekilde yapılmasına ilişkin bilgi verilmemiştir. Hac ve umre ile ilgili olarak, " وَأَتُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ " "*Haccı da, umreyi de Allah için tamamlayın*" (el-Bakara 2/196) ile hac ve umrenin tamamlanması gerektiğine vurgu yapılmış, aynı şekilde " وَاللَّهُ عَلَى النَّاسِ حَجُّ الْبَيْتِ مِنْ اسْتِطَاعَةِ إِلَيْهِ " "*Gitmeye gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır...*" (Âl-i İmrân 3/97) buyrulmuş, hac yapılmasından bahsedilmiştir. Yine hac ile ilgili olarak " وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ " "*İnsanlar arasında hacca ilan et...*" (el-Hac 22/ 27) buyrulmuş, hacca davetten bahsedilmiştir. Buna göre söz konusu âyetlerde başlanılan hac ve umrenin tamamlanması, hacca davet ile haccın farz oluşuna değinilmiş, fakat haccın üç farklı şekilde yapılabileceğine değinilmediği gibi nasıl yapılacağı da belirtilmemiştir. Bu noktada tüm beyanatın sünnet tarafından yapıp gösterildiği görülmektedir. Bu nedenle sünnetin bu konudaki beyanatına temas edilmeden önce İslâm öncesi Cahiliye döneminde yapılan hac ibâdetine değinilmesi faydalı olacaktır.

Câhiliye döneminde Araplar, hac mevsiminde umresiz hac yaparlardı. Hac mevsiminde umre yapmayı işlenen günahların en büyüğü olarak kabul ediyor, bu nedenle hac aylarından sonra umre yapılabileceğini savunuyorlardı. Nitekim bu konuda Abdullah b. Abbas (ö. 68/687); " إِذَا بَرَأَ الدَّبِيرَ، وَعَفَا الْأَثْمَ، " "*Devenin arkasındaki yara iyi olur, hacıların ayak izleri silinir, Safer ayı da çıkarsa, işte o zaman umre, yapmak isteyen için helal olur.*"¹⁹ buyurarak Câhiliye dönemindeki uygulamaya işaret etmiştir. Araplar umre yapmak için haccın sona ermesi ve Safer ayının çıkışının gerekli olduğunu savunuyorlardı. Zira Mekkeli müşrikler nesî uygulaması yaptıklarından Muharrem ayını Safer kabul ediyor ve bu ayın bitimi ile umre yapmanın helal olacağını vurguluyorlardı.²⁰

Sünnet, bu yanlış Cahiliye âdetini kaldırmış, umrenin hac mevsiminde hacca beraber yapılabileceğini göstermiş ve Müslümanlara kolaylık sağlamıştır. Bu konuda Hz. Âişe (ö.58/678) şunları nakleder; " قَالَ مَنْ شَاءَ أَنْ يُهَلَّ بِحَجِّ فَلْيُهَلِّ وَمَنْ شَاءَ أَنْ يُهَلَّ بِعُمْرَةٍ فَلْيُهَلِّ بِعُمْرَةٍ فَإِنْ لَوْلَا أَنِي أُهَدِثُ لَأَهْلَكَ بِعُمْرَةٍ " "*Peygamber (s.a.s.), kim sadece hacca niyet etmek istiyorsa niyet etsin, umreye niyet etmek isteyen niyet etsin, ben ise yanımda hedy kurbanı getirmeseydim umreye niyet edecektim.*"²¹

Hz. Âişe'nin (ö.58/678) naklettiği bu hadiste de görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Vedâ haccı esnasında hacca niyet ettiği, ashabını ise sadece hac veya umreye niyet konusunda serbest bıraktığı anlaşılmaktadır. Ancak en yakınında bulunan Hz. Âişe başta olmak üzere diğer eşleri²² ve kızı

¹⁶ Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî, *el-Hidâye*, ed. Naim Eşref Nur Muhammed (Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1417), 2/312; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hâtib eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ mâ'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 1/729-730, 747; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle İslam İlmihali (İnanç, İbadet, Günlük Hayat)* (İstanbul: Erkam Yayınları, ts.), 579; İbrahim Çetin, *Hac'da Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Yolları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 27.

¹⁷ Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Mustafa Cevat Akşit (İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008), 4/51.

¹⁸ Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir li'l-'âcizi'l-fakîr* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 3/3-4; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz el-Hüseynî ed-Dimaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*, thk. Ahmed Abdülmevcud Adil - Ali Muhammed Muavvîd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423), 3/561; İsmail Karagöz vd., *Hac İlmihali* (Ankara: DİB, 2007), 42; Bünyamin Erul - Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak* (Ankara: DİB, 2014), 79; Çetin, *Hac'da Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Yolları*, 26.

¹⁹ Buhârî, "Hac", 34 (No: 1564); Müslim, "Hac", 1240.

²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 5/328-330; Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 8/1522.

²¹ Buhârî, "Hayz", 16 (No: 317); "Hac", 34 (No: 1561); Müslim, "Hac", 1211; Ebü Dâvûd, "Menâsik", 23 (No: 1778); Nesâî, "Menâsik", 48 (No: 3683).

²² Buhârî, "Hac", 33 (No: 1560); 34 (No: 1561); Müslim, "Hac", 1211.

Hz. Fâtıma'nın²³ ise umreye yani temettu' haccına niyet etmelerini sağlamıştır.²⁴ Hz. Aişe de (ö.58/678); "فَكَتَبْتُ فِيمَنْ أَهْلَ بَعْمُرَةَ" "ben de umreye niyet etmiştim."²⁵ buyurmak suretiyle bunu dillendirmektedir. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s.), söz konusu hükmü pratik açıdan uygulamak üzere yakınında bulunanlardan başlamış ve haccın farklı şekillerde yapılabileceğini göstermiştir.

Yine Hz. Ömer de (ö.23/644) Vedâ haccında Akîk vadisine gelindiğinde Hz. Peygamber'in (s.a.s.); "أَنَا مِنَ النَّبِيِّ أَنَا مِنَ رَبِّي، فَقَالَ: وَقُلْ: عُمرَةُ فِي حَجَّةٍ" "Peygamber'in (s.a.s.) bu gece Rabbimden bana bir haber (Cebrâil) geldi ve şöyle dedi; Hac ile umreye de niyet et."²⁶ buyurduğunu aktararak hacca niyetinin ardından kendisine gelen vahiy ile umre ile haccı birleştirdiğini ve kırân haccı yaptığını haber vermektedir. Burada dikkat çeken en önemli husus Hz. Peygamber'in (s.a.s.) söz konusu uygulamayı vahiy yoluyla Cebrâil'den almış olmasıdır. Bu durum sünnettın vahiy ile ilişkisini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Hac kafilesinin Mekke'ye varmasının ardından, Hz. Peygamber (s.a.s.) hedy kurbanı getirenlerin ihramda kalmalarını, kurban getirmeyenlerin ise haclarını feshedip umre yaparak ihramdan çıkmalarını emretmiştir.²⁷ Bu durum karşısında sahabenin zorlandığı, söz konusu hükmün de kendilerine ağır geldiği ve şaşırıp kaldıkları anlaşılmaktadır. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.); "size neyi emrediyorsam onu yapınız, zira ben yanımda hedy kurbanı getirmemiş olsaydım, size emrettiğim gibi yapardım."²⁸ buyurarak kendilerini teselli etmiş ve gönüllerini almaya çalışmıştır. Ayrıca umre yapıp ihramdan çıkmaları halinde de kendilerine "her şey helaldir"²⁹ tavsiyesinde bulunmuştur.³⁰ Bu açıklamalarıyla Hz. Peygamber (s.a.s.), temettu' haccı yapanların umre yaparak ihramdan çıkmaları gerektiğini, bu durumun hac ibâdetine zarar vermediğini belirtmek istemiştir. Sahabenin bu konudaki tereddüdünün iki temel sebebi olduğu kanısındayız. Birincisi Cahiliye döneminden kalan 'hac mevsiminde umre yapılamaz' anlayışı, ikincisi ve en önemlisi de ashabın Hz. Peygamber'le (s.a.s.) aynı şekilde hareket etme istekleridir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.), sahabeyi teselli etmesi de bunu kanıtlar niteliktedir.

Sünnet, hac ile ilgili bu kolaylığın belirli bir dönemle kısıtlı olmadığını da ifade etmiştir. Bunu Sürâka b. Mâlik'in (ö.24/645) naklettiği şu haberden anlamaktayız. Umre yapıp ihramdan çıktıktan sonra Sürâka b. Mâlik Hz. Peygamber'e (s.a.s.); "Ya Resullallah bu sadece bu yıl için mi geçerlidir, yoksa sürekli olan bir hüküm mü?" sorusuna, "Bu uygulama ilelebet sürekli dir."³¹ cevabı almıştır. Dolayısıyla Hz. Peygamber (s.a.s.), hac aylarında umre yapmanın, yani böyle bir kolaylığın sadece kendilerine has olmadığını, bu hükmün sürekli olduğunu belirterek Cahiliye döneminin bu kötü uygulamasını ortadan kaldırdığını beyan etmiştir.³²

Burada dikkati çeken bir diğer önemli ayrıntı da söz konusu kolaylığın tedrici bir metotla yapılmış olmasıdır. Zira Hz. Ebu Bekir'in hac emirliğinde gerçekleşen ve İslâm'da ilk hac olarak bilinen

²³ Buhârî, "Meğâzî" 60 (No: 4349); Ebû Dâvûd, "Menâsik", 24 (No: 1797).

²⁴ Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Ali ed-Diyânüvî el-Azîmâbâdî, *Avnû'l-mabûd* (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2005), 1/844; 851.

²⁵ Buhârî, "Hayz", 16 (No: 317); "Hac", 34 (No: 1561); Müslim, "Hac", 1211; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 23 (No: 1778); Nesâî, "Menâsik", 48 (No: 3683).

²⁶ Buhârî, "Hac", 16 (No: 1534).

²⁷ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' İbn Kesîr, *Haccetü'l-Vedâ'*, thk. Mustafa Abdulvâhid (Stuttgart: Dâru'l-Kur'an el-Kerim, 1986), 207-208.

²⁸ Buhârî, "Hac", 34 (No: 1568); Müslim, "Hac" 1216.

²⁹ Buhârî, "Hac", 34 (No: 1564); Müslim, "Hac", 1240; Ahmed b. Hanbel, 22/14 (No: 14116).

³⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 328-330.

³¹ Buhârî, "Umre", 6 (No: 1784); Müslim, "Hac", 1216; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 23 (No: 1787); Ahmed b. Hanbel, 23/354 (No: 15163).

³² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 6/28; Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 8/1476; Azîmâbâdî, *Avnû'l-mabûd*, 1/847-848.

hac ifrâd şeklinde olmuştur.³³ Hz. Peygamber (s.a.s.) bir yıl sonra gerçekleştirdiği ve Vedâ hacı esnasında ise ifradla beraber temettu' ve kırân haccının da yapılabileceğini aşama aşama göstermiştir.

Burada sünnetin, umrenin her zaman olduğu gibi hac mevsiminde dahi yapılabileceğini beyan ederek Müslümanlara bir kolaylık sağladığı görülmektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) bu kolaylığı beyan ederken öncelikle uygulamalı bir şekilde en yakınında bulunan başta Hz. Âişe, diğer hanımları ve kızı Hz. Fâtıma'ya yaptırması dikkate değerdir. Böylece Hz. Peygamber (s.a.s.), hem söz konusu hükmü uygulamalı göstermiş hem de bu konuda tereddüt eden ashaba güven vermeye çalışmıştır. Netice itibarıyla sünnet haccın üç şekilde yapılabileceğini ve bunu belirleyen en önemli etkenin de umre olduğunu göstermiştir.³⁴ Ayrıca Cahiliye döneminde 'hac mevsiminde umre yapılamaz' anlayışını da ilga etmiştir.³⁵ Bu bağlamda sünnetin, teşrî yetkisi ve ibâdetlerin şekillenmesinde belirleyici bir etkiye sahip olduğu ve ibâdetlere kolaylık sağladığı ifade edilmelidir.

3. Tavafta Sağlanan Kolaylık

Sünnetin, hac ibâdetinde sağladığı kolaylıklardan birisi de tavafla ilgilidir. Buna göre Hacerülesved'in uzaktan selamlanması, tavafın binitli yapılabilmesi, tavaf esnasında konuşulması, tavafın sürekli yapılabilmesi ve tavaf sonrası namazın istenen yerde kılınabilmesi bunlardandır.

Tavaf, hac ve umrenin en önemli rükünlerinden olup Kâbe'nin etrafında cereyan eder. Tavafa Hacerü'l-esved'in bulunduğu köşeden başlanarak Kâbe sola alınıp, etrafında dönüp aynı noktaya gelindiğinde bir şavt yapılmış olur.³⁶ Kâbe'nin etrafında her bir dönüş şavt, yedi şavta ise bir tavaf denir.³⁷ Hac ibâdetinin en önemli menâsikinden olan tavaf uygulama itibarıyla, kudûm, ziyaret, vedâ, umre, nezir, nafile ve tahiyetül mescid olmak üzere yedi çeşittir.³⁸

Tavaf, Hacerü'l-esved selamlanarak ve onun hizasından başlanarak yapılır. Nitekim Abdullah b. Ömer (ö.73/693); "اسْتَلَمَ الرَّجُلُ الْأَسْوَدَ، أَوَّلَ مَا يَطُوفُ" "tavafa önce hacerü'l-esved'i selamlayarak başladı"³⁹ buyurarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tavafa Hacerülesved'i selamlayarak başladığını belirtmektedir. Dolayısıyla sünnet, Hacerülesved'i selamlamanın gerekliliğini beyan etmekle⁴⁰ beraber tavafın hem yürüyerek hem de binitli, selamlamanın ise uzaktan da yapılabileceğini beyan etmiştir. Çünkü Abdullah b. Abbas (ö.68/687); "أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ طَافَ بِالْبَيْتِ وَهُوَ عَلَى بَعِيرِهِ، وَاسْتَلَمَ الْحَجَرَ بِمِخْحَنٍ كَانَتْ مَعَهُ" "Hz. Peygamber, devesi üzerinde tavaf yaparken yanındaki sopasıyla Hacerülesved'i selamladı"⁴¹ buyurarak Hz. Peygamber'in (s.a.s.) tavafı binitli ve Hacerülesved'i de uzaktan selamladığını belirtir. Ümmü Seleme de, Vedâ hacı esnasında

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî İbn İshak, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 2/621-622.

³⁴ Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsilî, *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr* (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, ts.), 1/224.

³⁵ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen* (Halep: El-Matbaatü'l-İlmiyye, 1932), 2/166; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 5/330; Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 8/1523; Azîmâbâdî, *Avnû'l-mabûd*, 1/851-853.

³⁶ Ebû Nasr İsmâil İbn Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), 3/1138.

³⁷ Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb. B. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhtâf* (Beyrut: Messesetü'r-Risale, 1994), "t-v-f", 3/175; Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (Kuveyt: Matbaatü'l-Kuveyt, ts.), "t-v-f", 24/101; Salim Ögüt, "Tavaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (istanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/40/178.

³⁸ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-muctehid ve nihâyetü'l muktesid*, thk. Ali Muhammed Mu'avvad - Âdi Ahmedl Abdulmavcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009), 1/511-512; Serahsî, *el-Mebsûr*, 4/49-50; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Muhezzeb*, thk. Mahmud Matrâcî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010), 7/144-146; Vehbe Zuhayli, *el-veciz fi'l-fikhi'l-İslâmî* (Şam: Dâru'l-Fikr, 2008), 1/448-449.

³⁹ Buhârî, "Hac", 56, (No: 1603); Müslim, "Hac", 1261, 1270; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 46 (No: 1872), 47 (No: 1873); Nesâî, "Menâsik", 143 (No: 3904); İbn Mâce, "Menâsik", 27 (No: 2943); Dârimî, "Menâsik", 25 (No: 1839); Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ'*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1985), "Hac", 35.

⁴⁰ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *'Umdetu'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 9/358; Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id fi şerhi Şahîhi Müslim*, 4/344.

⁴¹ Buhârî, "Hac", 61 (No: 1612); Müslim, "Hac", 1264; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 49 (No: 1877); Tirmizî, "Menâsik", 40 (No: 865); Nesâî, "Menâsik", 145 (No: 3910); İbn Mâce, "Menâsik", 28 (No: 2948); Dârimî, "Menâsik", 30 (No: 1846).

rahatsızlanınca Hz. Peygamber (s.a.s.) kendisine; halkın arka tarafından deveye binerek tavaf etmesini tavsiye etmiştir.⁴²

Böylece Hz. Peygamber (s.a.s.) Hacerülesved'in selamlanmasının gerekli olduğunu ancak öpülmesinin farz olmadığını,⁴³ tavafa başlarken selamlamanın uzaktan da yapılabileceğini, aynı şekilde tavafın hem yürüyerek hem de binitle de yapılabileceğini göstermiş⁴⁴ ve bu konularda Müslümanlara kolaylık sağlamıştır.

Tavafta sağlanan kolaylıklardan birisi de tavaf esnasında normal gündelik konuşma ile hareket serbestliğidir. Kâbe'nin etrafında yapılan tavaf namaz mesabesindedir. Bu nedenle tavaf esnasında zikir, dua ve Kur'ân okumak daha faziletli olmakla beraber,⁴⁵ konuşmak, gülmek ve durmak gibi hareketler noktasında sünnet kolaylık getirmiş ve tüm bunların tavafı bozmayacağı belirtilmiştir.⁴⁶

Tavaf için sağlanan bir başka kolaylık da belirli bir zamanla sınırlandırılmamasıdır. Yani isteyen herkes istediği zamanda tavafı yerine getirebilmektedir.⁴⁷ Bu konuda Cübeyr b. Mut'im (ö.59/678) Hz. Peygamber'in (s.a.s.); " لا تَمْنَعُوا أَحَدًا يَطُوفُ بِهَذَا الْبَيْتِ وَيُصَلِّيَ أَيَّ سَاعَةٍ شَاءَ مِنْ لَيْلٍ أَوْ نَهَارٍ " "gece veya gündüz hangi saatte olursa olsun bu evi (Kâbe) tavaf etmek isteyene mani olmayın"⁴⁸ buyurduğunu aktarmaktadır. Dolayısıyla Kâbe'nin gece veya gündüz fark etmez, istenen vakitte tavaf edilebileceği anlaşılmaktadır.

Tavafın ardından iki rekât tavaf namazı kılınır. Bu namaz Makâm-ı İbrâhim'in arka tarafında kılınır.⁴⁹ Çünkü Abdullah b. Ömer (ö.73/693); " ثُمَّ صَلَّى خَلْفَ الْمَقَامِ الرَّحْمَنِ " "Peygamber (s.a.s.) yaptığı tavaftan sonra Makâm-ı İbrâhim'in arkasında namaz kıldı."⁵⁰ buyurarak buna işaret etmiş ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) söz konusu namazı da Makâm-ı İbrâhim'in arkasında kıldığını haber vermiştir. Ancak hac ve umre esnasında kalabalık ve izdiham olduğundan sünnetin bir kolaylık sağladığı ve söz konusu namazın Mescid-i Haram'ın müsait olan herhangi bir yerinde hatta dışında bile kılınabileceğini bildirmiştir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.), Ümmü Seleme'ye tavaf namazını harem dışında kılınabileceğini bildirmiş,⁵¹ Hz. Ömer de bu namazı Harem'in dışında kılmıştır.⁵² Böylece sünnet, tavaf namazının; Makâm-ı İbrâhim'in arka tarafında kılınmasının zorunlu olmadığını, Harem'in dışına çıkmakla da vaktinin geçmediğini ve kılınabileceğini beyan ederek kolaylık sağlamıştır.

Bugünkü şartlar göz önünde bulundurduğunda sünnetin sağladığı bu kolaylık daha iyi anlaşılmaktadır. Çünkü hac ve umrede eda edilen tavaf esnasında kalabalıktan dolayı izdiham yaşanmaktadır. Böyle bir durumda da tavaf namazının Makâm-ı İbrâhim'in arkasında kılınması zahmetli olduğu kadar aynı zamanda tehlikelidir. Zaten izdihamların büyük çoğunluğu da Hacerülesved'e dokunma, onu öpme ve Makâm-ı İbrâhim'in arkasında namaza durma esnasında yaşanmaktadır. Yaşanan bu izdihamlar bazen ölümlerle de sonuçlanabilmektedir. Bu nedenle her ibâdetinde olduğu gibi hac ibâdetinde de sünnetin sağladığı kolaylığa harfiyen uyulması durumunda böyle felaketlere maruz kalınmayacağı aşikârdır. Hz. Peygamber'in (s.a.s.), Vedâ haccı esnasında kalabalıktan dolayı tavafa başlarken Hacerülesved'i uzaktan selamlaması, Hz. Ümmü Seleme'ye de

⁴² Buhârî, "Hac", 64 (No: 1619); Müslim, "Hac", 1276; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 49 (No: 1882); Nesâî, "Menâsik", 158 (No: 3929); İbn Mâce, "Menâsik", 34 (No: 2961); Ahmed b. Hanbel, 44/305 (No: 26714).

⁴³ Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, 2/191; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 5/302-303.

⁴⁴ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, 8/28-29.

⁴⁵ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 5/442; Ebû'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-Mübârekpûrî, *Tuhfetü'l-Ahvezî* (Dâru'l-Fikr, ts.), 4/33.

⁴⁶ Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, 8/50-51; Aynî, *'Umdetu'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 9/378-379.

⁴⁷ Kudum, Ziyaret ve Vedâ tavafının zamanı belli olmakla beraber bunlar içinde standart bir vakit tayin edilmemiştir.

⁴⁸ Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, "Menâsik", 53 (No: 1894).

⁴⁹ Karagöz vd., *Hac İlmihali*, 77.

⁵⁰ Buhârî, "Hac", 69 (No: 1623); Müslim, "Hac", 1235; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 49 (No: 1881); İbn Mâce, "Menâsik", 33 (No: 2958).

⁵¹ Buhârî, "Hac", 64 (No: 1619); Müslim, "Hac", 1276; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 49 (No: 1882); Nesâî, "Menâsik", 158 (No: 3929); İbn Mâce, "Menâsik", 34 (No: 2961); Ahmed b. Hanbel, 44/305 (No: 26714).

⁵² İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 5/448-456; Aynî, *'Umdetu'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 9/386.

izdihamdan dolayı bu şekilde hareket etmesini tavsiye etmesi hep bu hikmete yöneliktir. Dolayısıyla sünnetin sağladığı kolaylıkların Müslümanlar için bir rahmet olduğu ifade edilmelidir.

4. Bedel Haccı Konusunda Sağlanan Kolaylık

İbâdetler, imanın tezahürü, dinin hem özü hem de aslı unsurlarındandır. Kulun yaratana karşı ödev ve sorumluluğun göstergesi olan ibâdetlerin bizzat mükellef tarafından yerine getirilmesi gerekir.

İslâm'da ibâdetler, bedenî, mali ve hem bedenî hem de mali olmak üzere üç kısımda ele alınır.⁵³ Bedenî ibâdetlere, namaz, oruç, abdest, itikâf ve Kur'ân okuma; mali ibâdetlere ise sadaka, zekât ve kurban örnek olarak verilebilir. Hem mali hem de bedeni ibâdete örnek ise hac verilebilir. Bedeni ibâdetler, şahsilik ilkesi nedeniyle mükellef tarafından bizzat yerine getirilmesi gerekir. Örneğin namaz ve oruç bedeni ibâdetler olup bunlarda kulun şahsiliği esastır. Mali ibâdetlerde ise vekâlet veya niyâbet söz konusu olabilmektedir. Bunun başlıca nedeni bu tür ibâdetlerin üçüncü şahısların haklarıyla alakalı olmasındandır. Buna göre mükellef kişi mali ibâdeti yapmak üzere birisine niyâbet,⁵⁴ vekâlet⁵⁵ veya bedel⁵⁶ verebilmektedir. Mali ibâdetlerdeki bu kolaylığın sünnet tarafından sağlandığı ifade edilmelidir. Sünnet, mali ve bedenî ibâdetlerden hac için de aynı kolaylığı sağlamıştır.

Bu bağlamda hayatta iken kendisine hac farz olmakla beraber yapamadan vefat eden veya hayatta olup da hastalık gibi mazaret dolayısıyla hacca gidemeyenlere sünnet kolaylık getirmiş ve yerlerine vekâleten hac ibâdetini yaptırabileceklerini beyan etmiştir.

Konuyla alakalı Abdullah b. Abbas'ın (ö.68/687) naklettiği hadis şu şekildedir; Benî Cüheyne'den bir kadın, Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelerek annesinin hac yapmayı adadığını ancak bunu yapamadan öldüğünü bu nedenle onun yerine hac yapabilir miyim? diye sorduğunu; Hz. Peygamber'in (s.a.s.) de; "Onun adına hac yapabilirsin. Annenin borcu olsaydı bunu öder miydin?" "Evet öderdim" deyince Peygamber (s.a.s.) "Allah'ın borcu başkalarının borcundan ödenmeye daha layıktır."⁵⁷ buyurduğunu nakleder.⁵⁸

⁵³ İbrahim Paçacı, "Bedenî-Malî Ayrımının İbadetlerde Niyabete Etkisi ve Bedel Hac", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (Nisan 2017), 375.

⁵⁴ Niyâbet sözlükte "bir hususta başkasının yerine geçmek, onun adına hareket etmek" anlamına gelir. Fıkıh terimi olarak ise hukukî konularda başkası adına ve/veya hesabına iş görmeyi, ibadet konularında başkasının yerine bazı dinî vecibeleri eda etmeyi ifade eder. Niyâbet ilişkisinde başkasının yerine hareket eden kişiye nâib, asıl yetkili veya yükümlüye menûb anı, yetki verme veya görevlendirme işlemine inâbe denir. Aralarında umum-husus ilişkisi bulunmakla birlikte bazen "niyâbet" anlamında vekâlet, "inâbe" anlamında tevkil veya tefvîz terimleri de kullanılır. (Kuveyt Vakıflar ve İslâmî İşler Bakanlığı Komisyon, *Mevsûâtü'l-Fıkhiyye* (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf ve'ş-Şuûn el-İslâmiyye, 1404), 42/25-28; Bilal Aybakan, "Niyâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/162.)

⁵⁵ Vekâlet, vekil kökünden türemiş bir kelime olup sözlükte "birine güvenmek, bir işi güvenilir birine bırakmak" anlamındadır. Fıkıhta ise bir kimsenin birine kendi adına hukukî işlem yapma yetkisi vermesini ve bu yetkiyi ifade eder. Kendisine iş tevdi edilen tarafa vekil, tevdi edilen işe müvekkelün-bih, işin sahibine müvekkil, vekil kılmaya tevkil denir. (Komisyon, *Mevsûâtü'l-Fıkhiyye*, 45/5; Bilal Aybakan, "Vekâlet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/43/1.)

⁵⁶ Bedel kelimesi sözlükte, "karşılık, yok olan bir şeyin yerine geçen, denk, eşit ve birinin yerine geçen kimse" demektir. Fıkıhî istihlaha ise bedel, alışverişte satılan mala karşılık verilen para yahut mal, bazı ibadet veya borçların aslı şekliyle yerine getirilememesi nedeniyle başkasının bunu yerine getirmesi anlamına gelmektedir. Buna göre hac ibadetini başkası adına yapmaya bedel haccı ya da hac anî'l-gayr, bedel göndermeye ihcâc, hacca gönderene ise âmir, menûb veya mahcûcün anı, gönderilene de nâib veya vekil denilir. (Ebü'l-Fazl Cemalüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sadr, 1990), "b-d-l", 11/48-50; Ali Bardakoğlu, "Bedel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/298; Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 60-61.)

⁵⁷ Buhârî, "Cezâü's-sayd", 22 (No: 1852); Nesâî, "Menâsik", 8 (No: 2630); İbn Mâce, "Menâsik", 9 (No: 2905).

⁵⁸ Bu rivayetin bir başka şekilde Buhârî ve Nesâî'de İbn Abbas'tan şöyle nakledilmiştir; Bir kadın hacca gitmeyi adanmış ancak gidemedi ölmüştü. Bunun üzerine kardeşi Hz. Peygamber'e (sas) bu konuda ne yapması gerektiğini sordu. Peygamber'de (sas): "Kız kardeşinin borcu olsa öder miydin?" Adam da evet cevabını verdi. Bunun üzerine Peygamber (sas): "Öyleyse Allah'a olan borcunu da öde çünkü ödenmeye daha layık olan borç Allah'ın borcudur." Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhih*, "Nuzûr", 30 (No: 6699); Nesâî, *es-Sünen*, "Menâsik", 7 (No: 2629) geçmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.s.), kendisine hac ibâdeti farz olan birisinin yüce Allah'a karşı borçlu olduğunu, maddi borçta olduğu gibi bunun ödenmesi gerektiğini örneklendirerek beyan etmiştir.⁵⁹ Nitekim şartları taşıyan her mükellefin kendisine farz olan ibâdetleri yapma zorunluluğu bulunmaktadır.⁶⁰ Burada da kendisine farz kılınmış olan bu ibâdeti yerine getirme fırsatı elde edemeden ölen bir kişinin ne yapması gerektiği bilinmediğinden soru sorma zorunluluğu hissedilmiştir. Hz. Peygamber de (s.a.s.) bu konuda vekâlet yoluyla hac yapılabileceğini beyan ederek kolaylık sağlamıştır.

Yaşayan birisinin yerine hac yapmayla ilgili sahabeden gelen birçok rivayet vardır. Bu rivayetler merfû bir şekilde, Abdullah b. Abbas (ö.687/687), Hz. Ali (ö.40/661),⁶¹ Abdullah b. Zübeyr (ö.73/692),⁶² Ebû Rezîn (ö.?),⁶³ Sevde bint Zem'a (ö.23/644)⁶⁴ ve Husayn b. Avf⁶⁵ kanalı ile nakledilmişlerdir.⁶⁶ Ancak konunun uzamaması adına burada sadece Abdullah b. Abbas'ın rivayeti ele alınacaktır. Abdullah b. Abbas'ın (ö.687/687) naklettiği rivayet şu şekildedir; Vedâ haccı esnasında Has'am'dan bir kadın Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelerek, " إِنَّ فَرِيضَةَ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ فِي الْحَجِّ أَذْرَكْتُ أَبِي شَيْخًا كَبِيرًا لَا يَسْتَطِيعُ أَنْ يَسْتَوِيَ عَلَى الرَّاحِلَةِ فَمَهْلُ يَقْضِي عَنْهُ أَنْ أُحْجَّ عَنْهُ؟ قَالَ: " "hac ibâdeti babama farz oldu ancak kendisi yaşlı olduğu için binek üzerinde durmaya gücü yetmiyor. Onun yerine ben hac yapabilir miyim? diye sormuş. Peygamber (s.a.s) de; evet diye cevap vermiştir."⁶⁷

Soruyu soran kadın, babasının hayatta, hac ibâdetinin de kendisine farz olduğunu ancak yaşlı ve hasta olduğundan bineğin üzerinde duramadığını bildirerek Hz. Peygamber'den (s.a.s), bu konuda yardım istediği görülmektedir. Hz. Peygamber de (s.a.s.) bu kadına bir kolaylık sağlayarak babasının yerine hac yapabileceğini belirtmiştir. Burada söz konusu kişinin rahatsızlığını bedensel yani ortopedik olduğu anlaşılmaktadır. Sünnet, bu şekilde rahatsız olanların hac ibâdetinden muaf olmadıklarını, hac için meşakkate ve sıkıntıya katlanmadan yerlerine niyâbeten/vekâleten birisini göndererek hac yapılabileceğini bildirmiş⁶⁸ böylece kendilerine kolaylık sağlamıştır.

Sağlanan bu kolaylığın söz konusu hastalığın hac yapmaya engel olması durumunda geçerli olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla ortopedik engelin hac ibâdetine etkisinin olduğu, işitme veya konuşma engelinin ise hac ibâdetine herhangi bir etkisinin bulunmadığı belirtilmelidir. Yani işitme ve konuşma engeli olan birisi söz konusu kolaylıktan yararlanamamaktadır. Çünkü işitme ve konuşma gibi mazeretlerin hac ibâdetinin yerine getirilmesi noktasında herhangi bir etkisinin bulunmadığı ifade edilmelidir.⁶⁹

Sonuç olarak hac ibâdetinin kişiye farz olduktan sonra hastalık ve ölüm gibi sebeplerle yapılamaması sorununa sünnetin bir çözüm ve kolaylık getirdiği anlaşılmaktadır.

5. Kadınlar Konusunda Sağlanan Kolaylık

İbâdetlerde mükellefiyet konusunda kadınlar ve erkekler aynı şekilde sorumlu tutulmuşlardır. Ancak kadınların hayız ve nifas gibi bazı özel hâlleri bulunmaktadır. Kadınlar bu durumda iken bazı ibâdetleri yapmaktan muaf tutulmuş, bazı ibâdetleri de söz konusu rahatsızlıktan sonra yapmaları

⁵⁹ İlyas Canikli, "Başkasının Yerine Hac Yapmak" ile İlgili Rivayetlerin Delaletlerini Yeniden Düşünmek", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 26 (05 Eylül 2012), 151.

⁶⁰ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l mukteşid*, 1/476.

⁶¹ Tirmizî, "Hac", 54 (No: 885); Ahmed b. Hanbel, 2/5 (No: 562), 2/8 (No: 564).

⁶² Nesâî, "Menâsik", 11 (No: 2635); Ahmed b. Hanbel, 26/47 (No: 16125).

⁶³ Ebû Dâvûd, "Menâsik", 25 (No: 1810); Tirmizî, "Hac", 87 (No: 930); İbn Mâce, "Menâsik" 10 (No: 2906); Ahmed b. Hanbel, 26/103 (No: 16184).

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, 45/407 (No: 27417).

⁶⁵ İbn Mâce, "Menâsik", 10 (No: 2908).

⁶⁶ Sinan Erdim, "Niyâbet Rivâyetleri Üzerine Bir İnceleme -Yaşayan Kişinin Yerine Hac Yapma İbadeti Özelinde-", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (30 Aralık 2019), 631-632.

⁶⁷ Buhârî, "Cezâü's-sayd", 23 (No: 1854); Müslim, "Hac", 1335; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 26 (No: 1809); Tirmizî, "Hac", 54 (No: 885); Dârimî, "Menâsik", 23 (No: 1832).

⁶⁸ Paçacı, "Bedenî-Malî Ayırımının İbadetlerde Niyabete Etkisi ve Bedel Hac", 382-383.

⁶⁹ Hilal Özay, *İslam Hukuku Açısından Bedensel Engellilik* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 194-195.

istenmiştir. Örneğin kadınlar hayız ve nifas durumlarında namazdan muaf tutulmuş ve yapmaları istenmemiş;⁷⁰ oruç ibâdetinde bu hâlde iken tutmamaları bildirilmiş ancak daha sonra kazasını yapmaları gerektiğini belirtilmiş⁷¹ ve kendilerine kolaylıklar sağlanmıştır.⁷² Kadınlara ibâdet konusunda sağlanan kolaylıklardan bir diğeri hac ibadetiyle ilgilidir. Hac ibâdetinde sağlanan kolaylığın diğer ibadetlerden biraz daha farklı olduğu görülmektedir. Çünkü hac ibâdeti hem ömürde bir defa yerine getirilmekte hem de belirli bir mekân ve zamanda yapılmaktadır. Böylesine önemli ibâdet ile ilgili olarak Sünnet, kadınların özel hâllerinde dahi bazı menâsiki yerine getirebileceklerini bazılarında da muaf olduklarını bildirmiş ve kendilerine bir kolaylık sağlamıştır.

Hac ibâdetinde kadınlar için sağlanan kolaylıkların başında ihram elbisesi gelmektedir. Zira erkekler, tüm elbiselerini çıkarıp izâr ve ridâ ile ihrama girerken,⁷³ kadınlara normal günlük elbiseleriyle ihrama girme kolaylığı sağlanmıştır.⁷⁴ Aynı şekilde erkekler ihramdan saçlarını kısaltarak ve tıraş ederek çıkarken, kadınların ise saçlarının uçlarından az bir şey kısaltarak ihramdan çıkabilecekleri⁷⁵ belirtilmiştir. Yine tavaf esnasında remel yapmamaları,⁷⁶ sünnetin kendilerine getirdiği kolaylıklardandır.

Ancak kadınların ibâdet konusunda maruz kaldıkları en büyük sorun hayız, nifas veya lohusalık durumudur. Çünkü söz konusu bu rahatsızlıklar bazen uzun bir şekilde sürebilmektedir. Hac gibi belirli bir zamanla sınırlı olan ibâdetlerde bu durum daha büyük bir sıkıntıya dönüşmektedir. Sünnet, kadınlara bu konuda önemli kolaylıklar getirmiş ve kendilerinin mağdur olmamalarını sağlamıştır. Nitekim Vedâ haccı esnasında Hz. Ebû Bekir'in (ö.13/634) hanımı Esmâ bint Umeys (ö.40/661) doğum yapmış, Hz. Peygamber de (s.a.s.); "yıkansın ve niyet etsin"⁷⁷ buyurarak hac ibadetine devam edebileceğini bildirmiştir. Bu şekilde sünnet doğum yapan yani lohusa kadınlara kolaylık sağlamış, söz konusu durumun hac menâsikine engel olmadığı vurgulanarak devam etmelerine olanak sağlamıştır.

Aynı şekilde Vedâ haccı esnasında Hz. Âişe (ö.58/678), Mekke'ye vardığında hayız olmuş, Hz. Peygamber de (s.a.s.) kendisine, tavaf dışında hacılarla beraber hareket etmesini ve temizlenince de tavaf yapması gerektiğini belirtmiştir.⁷⁸ Yine Hz. Safiye de (ö.50/670) Vedâ haccında bütün menâsiki yapmış ancak Vedâ tavafı öncesi hayızlı olmuş, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.s.) kadınların kudûm (sader) tavafından muaf oldukları gibi Vedâ tavafından da muaf olduklarını belirterek⁷⁹ kendilerini bu sıkıntıdan kurtarmıştır. Bilindiği gibi veda tavafı, haccın en son menâsiki olup Mekke'den ayrılmadan önce yerine getirilmesi gereken bir menâsiktir.⁸⁰ Fakat kadınların hayız, nihas ve lohusalık gibi rahatsızlıkları söz konusu tavafı yapmaya mâni bir durumdur. Bu nedenle sünnet, kadınları büyük bir sıkıntıdan kurtararak, bu halde iken söz konusu menâsikten muaf olduklarını belirterek kolaylık sağlamıştır.

⁷⁰ Buhârî, "Hayz", 8 (No: 306); Müslim, "Hayz", 333; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 109 (No: 283); Tirmizî, "Tahâret", 93 (No: 125); Nesâî, "Tahâret", 135 (No: 212); İbn Mâce, "Tahâret", 115 (No: 624); Ahmed b. Hanbel, 42/454 (No: 25681).

⁷¹ Buhârî, "Hayz", 6 (No: 304); Müslim, "Hayz", 335; Ebû Dâvûd, "Tahâret", 109 (No: 287).

⁷² Sümeyye Turan, *Kadının Özel Hallerinde İbâdeti* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 18-32.

⁷³ Ahmed b. Hanbel, 8/500 (No: 4899).

⁷⁴ Buhârî, "Hac", 21 (No: 1542); "Cezâü's-sayd", 13 (No: 1838); Müslim, "Hac" 1177; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 32 (No: 1823); Tirmizî, "Menâsik", 18 (No: 833); Nesâî, "Menâsik", 30 (No: 3635); İbn Mâce, "Menâsik", 19 (No: 2929); Dârimî, "Menâsik", 9 (No: 1799); Mâlik b. Enes, "Hac", 3.

⁷⁵ Ebû Dâvûd, "Menâsik", 78 (No: 1984); Tirmizî, "Hac", 75 (No: 914).

⁷⁶ Buhârî, "Hac", 55 (No: 1602); Müslim, "Hac", 1261; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 51 (No: 1885).

⁷⁷ Müslim, "Hac", 1209; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 10 (No: 1743); İbn Mâce, "Menâsik", 12 (No: 2911); Dârimî, "Menâsik", 11 (No: 1805).

⁷⁸ Buhârî, "Hac", 31 (No: 1556); 81 (No: 1650); Müslim, "Hac", 1211; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 23 (No: 1778); Tirmizî, "Menâsik", 100 (No: 954); İbn Mâce, "Menâsik", 48 (No: 3000); Mâlik b. Enes, "Hac", 16.

⁷⁹ Buhârî, "Hac", 145 (No: 1757); Müslim, "Hac", 1211; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 85 (No: 2003); İbn Mâce, "Menâsik", 73 (No: 3073); Ahmed b. Hanbel, 42/442 (No: 25662).

⁸⁰ Buhârî, "Hac", 144 (No: 1755); Müslim, "Hac", 1327; Tirmizî, "Menâsik", 101 (No: 947); Nesâî, "Menâsik", 279 (No: 4174); İbn Mâce, "Menâsik", 82 (No: 3071); Dârimî, "Menâsik", 85 (No: 1931); Mâlik b. Enes, "Hac", 39.

Hac ibâdeti meşakkatli ve uzun bir yolculukla gerçekleşmektedir. Çünkü hac ibâdeti Mekke ve çevresindeki bazı yerlerin ziyareti ile gerçekleşmektedir. İnsanların büyük çoğunluğu buralara uzak yerlerden gelmek mecburiyetindedir. Dolayısıyla hac yolculuğunun güvenli ve emniyetli olması büyük önem arz etmektedir. Kadınlar yapı itibariyle zayıf oldukları için korunmaları ve kollanmaları gerekmektedir. Bu nedenle Hz. Peygamber (s.a.s.), kadınların yanlarında mahremleri olmadan “üç gün” ve “üç gece” sürecek bir yolculuğa çıkmalarının kendileri için tehlike arz edebileceğini, dolayısıyla yasak olduğunu bildirmiştir.

Bu konuda Abdullah b. Ömer (ö.73/693) Peygamber'in (s.a.s.); “ لا تُسافر المرأة ثلاثة أيام إلا مع ذي محرم ” “kadın, yanında eşi olmadığı sürece üç günlük bir mesafedeki yolculuğa çıkamaz”⁸¹ buyurduğunu nakleder. Başka rivayetlerde ise eşile beraber “mahremi” geçtiği gibi ayrıca “bir gündüz ve bir gece” ile “iki gündüz ve iki gece” yolculuk yapmaması gerektiği ifade edilmiştir.⁸² Dolayısıyla bir kadının yanında eşi veya mahremi bulunmadan tek başına yolculuğa çıkmasının doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Abdullah b. Abbas (ö.68/687) da, bir adamın Hz. Peygamber'e (s.a.s.) gelerek; “ إني أريد أن أخرج في جيش ” “falán falán ordu ile cihada gitmek istiyorum, eşim ise hacca gitmek istiyor? diye sorunca, Hz. Peygamber ona, eşinle beraber git.”⁸³ buyurmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hac konusunda kadını uyarmayıp, geri gelmesini istememesi dikkate değerdir. Zira korunup kollanması gereken kadının bu şekilde yalnız bırakılması doğru değildir. Bu nedenle Hz. Peygamber (s.a.s.) soru soran kişiye eşini yalnız bırakmaması ve onunla beraber hac yapması gerektiğini ifade ederek kendisini cihad yapmaktan menetmiştir.

Hz. Peygamber (s.a.s.) kadınların güvenlik durumlarını göz önünde bulundurarak böyle bir beyanatta bulunmuştur. Nitekim kadınlar yaratılışları gereği hem madden hem manen korunmaya gereksinim duyarlar. Söz konusu durumun da kendileri açısından bir kolaylık olduğu unutulmamalıdır.

Bu kolaylığın en güzel örneği Hz. Ömer'in halifeliği döneminde yaşanmıştır. Hz. Ömer, hilafeti döneminde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) eşlerinin tek başlarına, yani ferdi bir şekilde hac yapmalarına müsaade etmemiştir. Fakat beraberlerinde refakatçi bulundurmak şartıyla hac yapmalarına müsaade etmiştir. Nitekim Hz. Osman (ö.35/656) ile Hz. Abdurrahman b. Avf'ı (ö.32/652) bu noktada görevlendirmiş ve bu şekilde hac yapmalarına müsaade etmiştir.⁸⁴

Kadının yanında eşi ve mahremi olmadan yolculuğa çıkmasının yasaklanması kadının güvenliğini sağlamaya yönelik bir durum olup Hz. Ömer'in uygulaması da bu durumu göstermektedir. Bununla beraber bir kadının hacca gidebilmesi için beraberinde güvenilir kadınların, kişilerin veya bir grubun olması kâfidir. Bu şekilde hacca gitmesinde de bir sakınca olmayıp buna cevaz verilmiştir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı da hac ve umre organizasyonlarında bu durumu göz önünde bulundurmakta ve hacıların kabileler hâlinde gidişini sağlamaktadır. Dolayısıyla bu şartların sağlandığı bir durumda kadınların hacca gidebileceği ifade edilmelidir.

⁸¹ Buhârî, “Salât”, 4 (No: 1086); Müslim, “Hac”, 1338; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 2 (No: 1727); Tirmizî, “Rada ”, 15 (No: 1171); İbn Mâce, “Menâsik”, 7 (No: 2899).

⁸² Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Ahkâmü'n-nisâ'*, thk. Amr Abdülmünim Selim (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1997), 146-147; Ebû Cafer Et-Tahâvî, “Mahrem Bulamaması Durumunda Kadının Hacı Meselesi”, çev. Recep Cici, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (01 Ocak 1998), 651-655.

⁸³ Buhârî, “Cezâü's-sayd”, 26 (No: 1862).

⁸⁴ Buhârî, “Cezâü's-sayd”, 26 (No: 1860).

6. Çocuklar ile ilgili Sağlanan Kolaylık

Tüm ibâdetlerde olduğu gibi hacda da mükellef olma şartı bulunmaktadır. Yani hac ibâdetinin birisine farz olması için Müslüman, akıllı ve baliğ olma şartı bulunmaktadır.⁸⁵ Bunların yanında hac ibâdeti için bir de bedenî ve mali imkânların da bulunması gerekmektedir.⁸⁶

Vedâ haccı esnasında Hz. Peygamber (s.a.s.) ile beraber bazı çocukların olduğu bilinmektedir. Bu çocuklara, Abdullah b. Abbas, Fadl b. Abbas ve Sâib b. Zeyd örnek olarak verilebilir. Nitekim bu çocuklardan Sâib b. Zeyd de, hacca babasıyla beraber katıldığını ve o esnada yedi yaşında olduğunu ifade etmiştir.⁸⁷

Çocukların bu şekilde ebeveynleriyle beraber hac yapmaları önemli bir konudur. Bu konuda sünnetin getirdiği kolaylıklara temas etmekte fayda vardır. Konuyla alakalı olarak Abdullah b. Abbas (ö.68/687); Vedâ haccı esnasında Hz. Peygamber (s.a.s.) bir kabileyle karşılaştığını, içlerinden bir kadının, çocuğunu kaldırarak; “أَلِدَا حَجَّ؟ قَالَ: نَعَمْ، وَلَكِ أَجْرٌ” “bunun için hac var mı?” diye sorduğunu bunun üzerine Hz. Peygamber de (s.a.s.); “evet sana da sevabı vardır.”⁸⁸ buyurduğunu nakleder. Söz konusu kadının sorduğu sorudan ve Hz. Peygamber’in (s.a.s.) verdiği cevaptan çocuğun haccının geçerli olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kendisinin bundan sevap alacağı da ifade edilmiştir.

Hz. Peygamber’in (s.a.s.) Vedâ hacc’ında çocukları bulundurması ve yukarıdaki hadis göz önünde bulundurulduğunda çocukların anne ve babalarıyla beraber yapmış oldukları haccın geçerli olduğu ifade edilebilir. Ancak farz olan hac yerine geçmeyeceği unutulmamalıdır. Namaz, oruç ve diğer ibâdetlerde olduğu gibi bu durum çocukların eğitilmesi ve alıştırlmasına yönelik olduğu kanaatindeyiz. Hz. Peygamber’in (s.a.s.) çocukları ibâdetlere alıştırdığı ve sevdirdiği bilinen bir gerçektir. Bu nedenle kendisiyle beraber çocuk sahâbîlerin bulunmasını teşvik etmesi hac ibâdetinin ayrıntılarını öğretmeye ve sonraki nesillere aktarmaya yöneliktir. Çünkü Cahiliyeden kalma yanlış uygulamaları ilga etme ile İslâm’a uygun bir şekilde tesisi ancak yetişmekte olan neslin eğitimiyle mümkündür. Bu nedenle Vedâ haccı esnasında Hz. Peygamber (s.a.s.) yanında çocukları bulundurmuş ve bu ibâdetin uygulamalarını kendilerine öğretmiştir.

7. Menâsikin Tertibinde Sağlanan Kolaylık

İbâdetler, eda edilirken belirli bir sıraya göre yapılır ki, fıkhîta buna tertip denir. Bu sıraya yani tertibe uyulmaması durumunda söz konusu ibâdet bozulmuş olur. Hac ibâdeti de, belirli bir zaman ve mekânda yapılarak menâsikler de belirli bir sıraya göre yerine getirilmektedir.

Hac ibâdetinin menâsiki sırasıyla şu şekildedir; mîkâtta (Zülhuleyfe, Yelemlem, Cuhfe, Zâtüürk, Karnülmenâzil) ihrama girilir ve iki rekât namaz kılınır. Daha sonra hangi çeşit hac yapılacaksa – ifrad, temettu’ veya kıran – ona niyet edilerek telbiye getirilir. Mekke’ye varıldığında; temettu’ için umrenin tavaf ve sa’yi yapılır daha sonra tıraş ile ihramdan çıkılır; kıran haccı için umre tavaf ve sa’yi yapılırken ifrad haccı için ise sadece kudum tavafı yapılır ve ihramda kalınır. Zihiccenin sekizinci yani terviye günü,⁸⁹ sabah namazıyla beraber Mina’ya geçilir. Burada – Öğle namazından itibaren – beş vakit namaz kılınır ertesi gün de Arafat’a geçilir. Zihiccenin dokuzuncu yani Arafe günü Nemire Mescid’inde öğle ve ikinci namazları cemedilerek kılınır ardından güneşin batışına kadar vakfeye durulur. Güneşin batışıyla Arafat’tan Müzdelife’ye geçilir⁹⁰ ve burada da akşam ve yatsı namazı cemedilerek kılınır ardından vakfeye yapılır ve cemrelere taş atmak için küçük taşlar toplanır. Sabah namazının ardından

⁸⁵ Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-şanâ’i’ fi tertibi’ş-Şerâ’i’*, 2/182.

⁸⁶ İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l mukteşid*, 1/475-476.

⁸⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu’l-bârî bi şerhi Şaḥîhi’l-Buḥârî*, 6/189.

⁸⁸ Müslim, “Hac”, 1336; Ebû Dâvûd, “Menâsik”, 8 (No: 1736); Tirmizî, “Hac”, 83 (No: 924); Nesâî, “Menâsik”, 15 (No: 2645); İbn Mâce, “Menâsik”, 11 (No: 2910); Ahmed b. Hanbel, 5/275 (No: 3202).

⁸⁹ Temettu’ haccı yapanlar yeniden ihrama girerken, ifrad ve kıranda olanlar ihramlı olduklarından, hiçbir şey yapmaz Mina’ya geçerler.

⁹⁰ Ancak günümüzde bu sünnet uygulanmayıp kalabalıktan dolayı terviye günü Arafat’a çıkmaktadır.

Mina'ya hareket edilir, kurban bayramının birinci günü olan bu günde Akabe cemresi taşlanır, kurbanlar kesilir ardından tıraş olunarak ihramdan çıkılır daha sonra Mescidi Harama geçerek ziyaret tavafı yapılır. Bayramın ikinci ve üçüncü ve kalıncaksa dördüncü günü üç cemreye sadece taş atma menâsiki gerçekleştirilir. Bu şekilde icra edilen hac menâsiki veda tavafı ile sonlandırılır.

Görüldüğü gibi hac ibâdeti birkaç güne sınırlı olup menâsikler de belirlenmiş tertibe göre yapılır. Söz konusu menâsikin tertibi incelendiğinde hac ibâdetinde en önemli günün bayramın birinci gün olduğu görülmektedir. Çünkü şeytan taşlama, kurban kesme, tıraş olma ve ziyaret tavafı gibi dört önemli menâsikin dar bir zamanda (bir günde) bir o kadar zahmetli ve mahşeri kalabalıkla beraber gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Zira tüm hacılar aynı anda ve zamanda bu menâsikleri yerine getirmeye çalışırlar. İşte bu nedele söz konusu kalabalık ve izdihamdan dolayı bazen ölüm olayları da yaşanmaktadır. Geçmiş yıllarda şeytan taşlama menâsiki sırasında birçok Müslümanın hayatını kaybetmesi bunun kanıtıdır.

Sünnet, şeytan taşlama, kurban kesme, tıraş olma ve ziyaret tavafı menâsikin tertip konusunda kolaylıklar sağlamıştır. Bu kolaylıkları şu şekilde izah etmemiz mümkündür; Hz. Peygamber (s.a.s.) Vedâ Hacci'nda, önce Akabe cemresini taşlamış, daha sonra Mina'ya dönmüştür.⁹¹ Burada kurbanını kesmiş, ardından tıraş olmuş ve ihramdan çıkmıştır.⁹² Bu menâsiklerin ardından aynı gün Mekke'ye giderek ziyaret tavafını yapmıştır.⁹³ Ancak Hz. Peygamber'le (s.a.s.) beraber hac yapan sahabeden biri ziyaret tavafını taş atmadan önce yaptığını, bir diğeri kurbanı kesmeden tıraş olduğunu bir başkası da taş atmadan kurbanını kestiğini söyleyince Hz. Peygamber (sas) de her birisine; " ارم ولا حرج اذبح ولا حرج. قال: " اذبح ولا حرج "...önemli değil şeytan taşlama yap, ...zararı yok, kurbanını kes..."⁹⁴ diyerek cevap vermiştir.⁹⁵

Böylece hac yapan birisi bayramın birinci günü önce şeytan taşlama, ardından da kurbanını keserek tıraş olabileceği gibi kurbanını kestikten sonra taş atıp tıraş da olabilir yahut tıraş olduktan sonra taş atıp kurban da kesilebilir. Zira Hz. Peygamber (s.a.s.) bu menâsiklerde sıraya uymanın gerekli olmadığını ifade ederek kolaylık sağlamıştır.

Günümüzde, bu kolaylıklardan yararlanılarak hac menâsiki daha rahat yapılmaktadır. Zira mahşeri kalabalık dolayısıyla şeytan taşlama, kurban kesme ve tıraş olma menâsiki konusunda hac organizasyonlarını yapan başta Diyanet İşleri Başkanlığı olmak üzere birçok kurum ve kuruluş bu sıralamayı uygulamamaktadır. Çünkü bu üç menâsikin de aynı anda ve ortamda gerçekleştiği bilinmektedir. İzdihamın engellenmesine yönelik bu uygulamanın sünnetin sağladığı kolaylık sayesinde olduğu, hacıların daha rahat ibâdetlerini yapabildikleri görülmektedir.

Sonuç

Sünnet, Kur'an'dan sonra İslâm'ın ikinci temel kaynağıdır. Sünnetin, Kur'an'ın hükümlerini, teyid, tebyin, tahsis, takyid ve teşrî gibi önemli fonksiyonları bulunmaktadır. Bu çalışmada sünnetin teşrî bakımından hac ibâdetine sağladığı kolaylıklara değinilerek teşrî yönü vurgulanmaya çalışılmıştır. Hiç şüphesiz ibâdetlerin uygulama alanı, Kur'an'ın pratiğe yansımaları olan sünnetin bu konuda

⁹¹ Muhammed Zekeriyya Kandelevi, *Haccetü'l-Vedâ'* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 2016), 156-159.

⁹² Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî İbn Hazm, *Haccetü'l-vedâ'* (Riyad: Beytül'Efkâr, ts.), 123; Kandelevi, *Haccetü'l-Vedâ'*, 180-182.

⁹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd Vâkîdî, *Kitâbü'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1966), 3/1108-1109; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebü'l-Hancı, 2001), 2/182.

⁹⁴ Buhârî, "Hac", 131 (No: 1736), 125 (No: 1721, 1722, 1723, 1724), "Eymân", 15 (No: 6666); Müslim, "Hac", 1307; Ebû Dâvûd, "Menâsik", 78 (No: 1983), 87 (No: 2015); Tirmizî, "Hac", 76 (No: 916); Nesâî, "Menâsik", 224 (No: 3067); Ahmed b. Hanel, 2/5 (No: 562).

⁹⁵ Kâdî İyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id fi şerhi Şahîhi Müslim*, 4/387-391; Nevevî, *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*, 9/1580-1582; İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 5/589-590; Aynî, *'Umdetu'l-kârî fi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*, 10/100-103.

belirleyici olduğu görülmüştür. Bu bakımdan sünnet olmadan ibâdetler yapılamayacağı gibi söz konusu kolaylıklar da bilinmeyecek ve uygulanamayacaktır.

Sünnetin hac ibâdetine sağladığı kolaylıkların başında haccın ömürde bir defa yapılması gelmektedir. İbâdetler, günlük, haftalık ve yıllık şeklinde farklı zaman dilimlerinde yapılmaktadır. İbâdetlerin bu şekilde yapılmasını tayin eden sünnet olduğu gibi hac ibâdetinin de ömürde bir defa yapılmasının kâfi olduğunu belirlemiştir. Çünkü hac, namaz kılma, kurban kesme, sadaka verme, Kur'an okuma ve zikir gibi birçok ibâdeti içinde barındıran oldukça kapsamlı bir ibâdetdir. Bunun yanında hac, belirli bir mekân ve zamanda da yapılmaktadır. Bu durum haccın, ne kadar şümüllü ve meşakkatli olduğunun göstergesidir. İşte bu nedenle sünnet, hac ibâdetine büyük bir kolaylık sağlayarak ömürde bir defa yapılmasının kâfi olduğunu beyan etmiştir. Sünnetin hac ibâdetine getirdiği bir diğer kolaylık haccın üç farklı şekilde yapılması ile hac mevsiminde umre yapılabilmesidir. Zira Cahiliye döneminde hac mevsiminde umre yapılması büyük günah kabul ediliyordu. Bu nedenle umre, hac mevsiminin bitiminden sonra yapılabiliyordu. Sünnet, Cahiliye dönemiyle ilgili adetleri ilga ederek umrenin hac mevsiminde, hac ile beraber yapılabileceğini belirlemiştir. Dolayısıyla umrenin hac ile beraber yapılabileceği gibi ayrı da yapılabileceğini beyan etmiş buna göre haccın; ifrad, temettu' ve kıran olmak üzere üç farklı şekilde yapılabileceğini göstermiştir. Sünnet, haccın en önemli menâsikinden biri olan tavaf konusunda da bazı kolaylıklar sağlamıştır. Kâbe'nin etrafında yapılan tavaf namaz mesabesinde olmakla beraber sünnet, tavaf esnasında konuşulabileceğini, serbest bir şekilde hareket edilebileceğini bildirmiştir. Aynı şekilde mali-bedeni bir ibâdet olan hac ile ilgili olarak sünnet bedel kolaylığı da sağlamıştır. Sünnetin sağladığı kolaylıkla, hac kendisine farz olmakla beraber vefat eden veya mazeret nedeniyle gidemeyenler bedelle, niyabeten vekil göndermek suretiyle hac yapabilmelerine olanak sağlamıştır. Kadınların özel halleri bulunup bazı ibâdetlerden muaf tutulmuşlardır. Sünnet, kadınların bu hallerinde de hac ibâdetine devam edebileceklerini ancak bazı menâsikten ise muaf oldukları belirterek kendilerine kolaylık sağlarken çocukların da bu ibâdet de bulunmaları gerektiğini vurgulamıştır. Sünnetin, sağladığı bir diğer önemli kolaylığın tertip noktasında olduğu görülmüştür. Bayramın birinci günü, şeytan taşlama, kurban kesme, tıraş olma ve ziyaret tavafi menâsikleri yapılmaktadır. Bu şekildeki sıralamaya uyarak hac yapmanın zorluğunu ve zahmetini göz önünde bulunduran sünnet büyük bir kolaylık sağlamış ve söz konusu menâsikin bu sıralamaya uyulmadan yapılabileceğini bildirmiştir. Dolayısıyla söz konusu kolaylıkların sünnetin teşrî yetkisiyle yapıldığını ve sünnet olmadan hac ibâdeti gibi tüm ibâdetlerin ifa edilmesinin imkânsız olduğu belirtilmelidir.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el Arnavut. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Aybakan, Bilal. "Niyâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/161-163. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aybakan, Bilal. "Vekâlet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/1-6. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-. *'Umdetu'l-kârî fi şerhi Şaḥîhi'l-Buḥârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.
- Azîmâbâdî, Ebû't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak b. Emîr Alî ed-Diyânüvî el-. *Avnü'l-mabûd*. 2 Cilt. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 2005.
- Bardakoğlu, Ali. "Bedel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/298-300. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's- Şaḥîḥ*. Dimaşk: Dâr İbn Kesîr, 2002.
- Canikli, İlyas. "'Başkasının Yerine Hac Yapmak' ile İlgili Rivayetlerin Delaletlerini Yeniden Düşünmek". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 26 (05 Eylül 2012), 137-172.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl İbn Hammâd el-. *es-Sihâh*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.

- Çetin, İbrahim. *Hac'da Karşılaşılan Problemler ve Çözüm Yolları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-. *es-Sünen*. 2 Cilt. Beyrut: El-Mektebetü'l-Asriyye, 2010.
- Döndüren, Hamdi. *Delilleriyle İslam İlmihali (İnanç, İbadet, Günlük Hayat)*. İstanbul: Erkam Yayınları, ts.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Heysem b. Nizâr Temîm. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, 1999.
- Erdîm, Sinan. "Niyâbet Rivâyetleri Üzerine Bir İnceleme -Yaşayan Kişinin Yerine Hac Yapma İbadeti Özelinde-". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (30 Aralık 2019), 611-642.
- Erul, Bünyamin - Keleş, Ekrem. *Hacçı Anlamak*. Ankara: DİB, 2014.
- Et-Tahâvî, Ebû Cafer. "Mahrem Bulamaması Durumunda Kadının Hacçı Meselesi". çev. Recep Cici. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (01 Ocak 1998), 651-659.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb. B. Muhammed el-. *el-Kâmûsü'l-muhtâ*. 2 Cilt. Beyrut: Messesetü'r-Risale, 1994.
- Hatipoğlu, Haydar. *Sünen-i İbni Mâce Tercemesi ve Şerhi*. 10 Cilt. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1983.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb. *Me'âlimü's-Sünen*. 4 Cilt. Halep: El-Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdülazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî. *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*. thk. Ahmed Abdülmevcud Adil - Ali Muhammed Muavvîd. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-bârî bi şerhi Şahîhi'l-Buhârî*. 24 Cilt. Beyrut: er-Risale el-İlmiyye, 5. Basım, 2020.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî. *Haccetü'l-vedâ'*. Riyad: Beytü'l-Efkâr, ts.
- İbn İshak, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2004.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *Haccetü'l-Vedâ'*. thk. Mustafa Abdulvâhid. Stuttgart: Dâru'l-Kur'an el-Kerim, 1986.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnâvut. 5 Cilt. Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1990.
- İbn Rüşd, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l mukteşid*. thk. Ali Muhammed Mu'avvâd - Âdi Ahmed Abdulmavcûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 4. Basım, 2009.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebü'l-Hancî, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Ahkâmü'n-nisâ'*. thk. Amr Abdülmünim Selim. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1997.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadir li'l-'âcizi'l-fakîr*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Kâdî İyâz, Ebû'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî. *İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâ'id fi şerhi Şahîhi Müslim*. thk. Yahya İsmail. 9 Cilt. Mısır: Dâru'l-Vefâ, 1998.
- Kandehlevî, Muhammed Zekerîyya. *Haccetü'l-Vedâ'*. Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 2016.
- Karagöz vd., İsmail. *Hac İlmihali*. Ankara: DİB, 4. Basım, 2007.
- Karaman vd., Fikret. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.

- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'i'u's-şanâ'i' fi tertibi's-Şerâ'i'*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Komisyon, Kuveyt Vakıflar ve İslâmî İşler Bakanlığı. *Mevsûâtü'l-Fıkhiyye*. 45 Cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf ve's-Şuûn el-İslâmiyye, 2. Baskı, 1404.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvattâ'*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1985.
- Merginânî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-. *el-Hidâye*. ed. Naim Eşref Nur Muhammed. 8 Cilt. Pakistan: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, 1417.
- Mevsilî, Ebü'l-Fazl Mecdüddîn Abdullâh b. Mahmûd b. Mevdûd el-. *el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- Mübârekpûrî, Ebü'l-Ulâ Muhammed Abdurrahmân b. Abdirrahîm el-. *Tuhfetü'l-Ahvezî*. 12 Cilt. Dâru'l-Fikr, ts.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's- Şahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1374-75/1955-56.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-. *es-Sünen*. thk. Ahmed Şemseddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Mahmud Matracî. 22 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2010.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *el-Minhâc fi şerhi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. 18 Cilt. Şam: Dâru Takvâ, 2004.
- Öğüt, Salim. "Tavaf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/178-180. istanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özay, Hilal. *İslam Hukuku Açısından Bedensel Engellilik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Paçacı, İbrahim. "Bedenî-Malî Ayrımının İbadetlerde Niyabete Etkisi ve Bedel Hac". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 29 (Nisan 2017), 369-398.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsûţ*. thk. Mustafa Cevat Akşit. 30 Cilt. İstanbul: Gümüşev Yayınları, 2008.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hâtib eş-. *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-. *el-Câmi'u's- Şahîh*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2016.
- Turan, Sümeyye. *Kadının Özel Hallerinde İbâdeti*. Sakarya: Sakarya Üniversitesini Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd. *Kitâbü'l-Megâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1966.
- Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed el-Hüseynî ez-. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü'l-Kuveyt, 2. Basım, ts.
- Zuhayli, Vehbe. *el-veciz fi'l-fikhi'l-İslâmî*. Şam: Dâru'l-Fikr, 2008.